A Study of Professional and Occupational Relations in Traditional Architecture in the Futuwwatname of Builders

Ahad Ravanjoo[1], **Sahar Shapoori**[2]

Type of article: original research
Receive: 04 MAY 2026, Accept Date: 04 JULY 2026
DOI: 10.22034/rph.2026.2086713.1219

Extended Abstract

In Iranian civilization and culture, professional treatises and futuwwatnames serve as central documents, reflecting the epistemic system governing traditional crafts and explaining hierarchical structures, professional customs, and traditional mechanisms of knowledge transfer. In this professional system, occupational ranks and master-apprentice relationships are defined based on the conduct of chivalry (futuwwat); such that technical progress is necessarily considered a function of spiritual perfection and adherence to ethical principles.

Among these, the "Futuwwatname of Builders" is a unique document that specifically addresses the profession of architecture and construction. This document specifies and documents the internal regulations, occupational hierarchy (from laborer to master), and spiritual rules governing the guild of architects and builders in the construction profession, and forms the main focus of the present research.

Problem Statement: How does the Futuwwatname of Builders define the professional hierarchy (from laborer to master) as a professional system? The aim of this article is to explain the hierarchical structure and professional rules of builders based on the text of the "Futuwwatname of Builders." The research method of this article is descriptive-analytical with a qualitative approach, and data has been collected through library/documentary methods.

In the landscape of Iranian-Islamic civilization and art history, architecture has always been considered one of the cultural pillars and a collection of functional spaces and beautiful forms. Every building is not only a tangible manifestation of artistic creativity and technical knowledge but also a com-

1. Associate Professor, Department of Graphic Design, Shooshtar Faculty of Art, Shahid Chamran University of Ahvaz, Shooshtar, Iran. (Corresponding Author).
Email: Ravanjoo44@gmail.com
2. Master's degree student in Art Research, Shushtar Art Faculty, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. Email: s.shapoori1996@gmail.com

plete mirror of the social, economic, and epistemic systems governing the society that created it.

The theoretical framework of the article is formed by the ideas of Henry Corbin (1984) regarding chivalrous men and the tradition of futuwwat. He emphasizes the mystical and spiritual aspect of chivalrous men and the guilds of futuwwat, which imbues the profession with meaning. He believes that a chivalrous person is one who is the complete embodiment of chivalry and the transition from military knighthood to mystical knighthood. But a faithful individual who is engaged in a profession becomes an ideal example. The profession of anyone who joins futuwwat, whatever it may be, transforms into a kind of chivalrous service.

Therefore, a comprehensive understanding of the intellectual and executive system of traditional crafts becomes possible by referring to treatises such as professional futuwwatnames as valuable treasures. These texts are not merely a collection of ethical and mystical recommendations, but also guidelines for professional organization, defining occupational ranks, knowledge transfer, and professional conduct.

These documents, contrary to the prevailing modern view that primarily sees work as an economic activity, highlight the unbreakable link between technical progress and spiritual perfection. While many studies have focused on the artistic, aesthetic, and technical aspects of Iranian architecture and have illuminated a large part of our architectural history, the examination of the internal relations of the guild of builders and the ethical and occupational rules governing it, especially by relying on primary texts such as futuwwatnames, has received less serious attention.

This research gap doubles the importance of addressing the social and cultural mechanisms supporting the creation of architectural works. In this context, the "Futuwwatname of Builders" holds a unique position. This document specifically and comprehensively addresses the details of the building and construction profession, explaining hierarchical structures, customs of entering the guild, master-apprentice relationships, and the ethical and spiritual principles governing professional relations.

This treatise is not only a technical guideline but also an internal regulation for the administration of the guild, opening a unique window into the worldview and professional lifestyle of builders and architects and providing a framework for a deeper understanding of the social and cultural status of the builder among other professions.

Accordingly, the main goal of this article is to identify the hierarchical structure and professional rules of builders based on the text of the "Futuwwatname of Builders." This research seeks to answer the fundamental question: How does the Futuwwatname of Builders define the professional hierarchy (from laborer to master) within a coherent system of occupational and ethical relations?

Corbin considers the evolution of the futuwwat tradition as a transition from military and martial knighthood to mystical and spiritual knighthood; that is, a transition from the lesser jihad (war against infidels) to the greater jihad (struggle against the commanding self) so that humans can achieve true freedom and spiritual perfection.

Accordingly, futuwwatnames are not merely a collection of occupational instructions, but rather comprise a set of principles and rules of this spiritual knighthood. These treatises contain moral themes and lofty ideals, introducing futuwwa as a way of life that is in complete conformity with the principles of the prophetic religion.

Afshari and Madaini (1385) believe that futuwwatnames are in fact a type of advice literature, written more or less in the same ancient style as Pahlavi advice and admonition literature, and it seems that the elders and masters of the javanmardan (chivalrous ones) wrote them for the education of their disciples and students, following a very ancient method whose origins must be sought in ancient Iran.

This is why many of these treatises are in the form of questions and answers. Just as some advice literature is attributed to famous and great figures like Ardashir, Anushirvan, and Bozorgmehr Bakhtagan, many treatises of the people of futuwwa are also attributed to the prophets of Bani Israel or Amir al-Mu'minin Ali (AS) and other Shi'ite Imams (AS).

Since every individual in traditional society has a profession and a job, Sa'id al-Shaykhli (1362) believes that every craftsman inevitably needs a master from whom to learn a craft or a science.

Therefore, in the Futuwwatname of Builders, the guild and professional relations of builders move beyond a purely economic and technical system and transform into an educational and ritualistic system. Corbin, by referring to the fundamental link of futuwwat with Shi'ite thought and wilaya – whose founder is Prophet Abraham (AS) and whose pole is Imam Ali (AS) – explains the basis of spiritual legitimacy and the hierarchical structure of the guild.

Thus, the master-apprentice hierarchy in the builders' guild, like the ranks of free builders (apprentice, journeyman, master), is not a material institution, but a spiritual hierarchy whose goal is the transmission of esoteric knowledge and spiritual training (tarbiya) alongside technical instruction.

The existence of specific Futuwwatnames for each guild (such as chitsazan, textile makers) shows that the ideal of spiritual chivalry was all-encompassing, and this spirituality permeated all aspects and facets of life, giving it spirit.

Consequently, the guild and professional relations in the Futuwwatname of Builders should be interpreted as the practical manifestation of this spiritual chivalry; a system whose ultimate goal was not maximum material profit, but the realization of spiritual perfection and worthy practical action within

the context of work and profession.
It should be noted that the apprentice must emulate the master in the details of life, because important educational points can be hidden in these subtleties. When the master deems the apprentice worthy of his teaching, he then employs him in his workshop.
Based on the guild and professional relations outlined in the Futuwwatname of Builders, the system is capable of transforming the javanmardan working in market professions into spiritual knights, who, in the concept of fityan, are engaged in the greater jihad.
By adopting this approach, the builders' guild cannot be considered merely a technical and material institution; rather, it should be regarded as a ritualistic and traditional institution in which every part of the professional, educational, and hierarchical (master-apprentice) relations was considered a tool for self-purification and attaining inner perfection.
This article, using this theoretical framework, will analyze these relations in the Futuwwatname to show how the principles of javanmardi, as a spiritual ideal, organized the structure of work and professional ethics in traditional Iranian architecture.
The findings indicate that the Futuwwatname of Builders, in addition to technical skill, stages the guild hierarchy as a spiritual journey in which promotion from the position of "laborer" to "master" requires undergoing specific rituals and proving moral eligibility alongside professional ability.
The research also shows that the Futuwwatname of Builders defines the guild hierarchy in three main ranks (laborer, sahib, and master builder); a structure based on technical skills, but deeply intertwined with the ethical, ritualistic, and spiritual principles of futuwwa (javanmardi).
In this system, progress from the beginner position of laborer (focusing on simple and physical tasks) to the intermediate rank of sahib (acquiring intermediate knowledge) and finally to the position of master builder (with complete mastery of complex tools and techniques) is not only a function of professional experience, but also requires proving moral eligibility (such as observing modesty, truthfulness, and humility), adherence to ritual practices (reciting Quranic verses during work stages), and undergoing stages of spiritual journey (conforming to the greater jihad and spiritual chivalry according to Corbin's view).
The position of the master as a complete model of javanmardi and a spiritual mentor, and the apprentice (equivalent to laborer) as a student and the foundation of this educational path, emphasizes that professional relations in this guild, beyond economic relations, were a tool for self-purification and the realization of human perfection. This research, in response to the main question, reveals that the Futuwwatname of Builders stages the guild hierarchy as a spiritual-professional evolutionary journey, but there is a mismatch between its three-tiered organizational structure (wage-earn-

er, owner, master) and the four-tiered system of mystical journey (Sharia, Tariqa, Haqiqa, Ma'rifa), whereas in most Futuwwatnames, the spiritual ranks include the four aforementioned stages.
Contrary to the position of Naqib in market-level professions and what the guild tradition of Futuwwat requires, no such position is seen in the building profession. This is because, in this Futuwwatname, similar to other texts of this kind, the spiritual invocations and atmosphere of the master-apprentice relationship are reiterated.

Keywords: Chivalry, Futuwwatname of Builders, Traditional Master-Apprentice System, Guild Relations, Traditional Architecture

OPEN ACCESS

This journal is following of Committee on Publication Ethics (COPE) and complies with the highest ethical standards in accordance with ethical laws

COPYRIGHTS | Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the *Rahpooye Hekmat-e Honar* Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution Licenses. (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

پژوهشی در مناسبات صنفی و شغلی معماری سنتی در فتوت‌نامه بنّایان

احد روان‌جو[۱]، سحر شاپوری[۲]

نوع مقاله: پژوهشی
دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۴ □ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۱۳ □ صفحهٔ ۹۷-۱۰۷
Doi: 10.22034/rph.2026.2086713.1219

چکیده

در تمدن و فرهنگ‌ایرانی، رسائل و فتوّت‌نامه‌های صنفی به مثابهٔ اسنادی کانونی، نظام معرفتی حاکم بر حِرَف سنتی را بازتاب‌داده، به تبیین ساختارهای سلسله‌مراتبی، آداب صنفی و سازوکارهای سنتی انتقال دانش می‌پردازند. در این نظام‌صنفی، مراتب شغلی و روابط استاد ـ شاگردی بر مبنای سلوک جوانمردی (فُتوّت) تعریف می‌شود؛ به‌گونه‌ای که پیشرفت فنی، ضرورتاً تابعی از کمال معنوی و التزام به اصول‌اخلاقی‌تلقی می‌شود. از این میان، «فتوت‌نامه بنایان» سندی بی‌بدیل‌است که به‌طور اختصاصی به حرفه معماری و سازندگی می‌پردازد. این سند، نظام‌نامه داخلی، سلسله‌مراتب شغلی (از مزدور تا استاد) و ضوابط‌معنوی حاکم بر صنف معماران و سازندگان را در حرفهٔ بنایی، مشخص و مستند می‌سازد و محور اصلی پژوهش حاضر قرار دارد. **بیان مسئله:** فتوت‌نامه بنایان چگونه سلسله‌مراتب صنفی (از مزدور تا استاد) را به عنوان نظام صنفی تعریف می‌کند؟ **هدف** این مقاله، تبیین ساختار سلسله‌مراتبی و قواعد صنفی بنایان بر اساس متن فتوت‌نامه بنایان است. **روش پژوهش** این مقاله از نوع توصیفی ـ تحلیلی با شیوه کیفی بوده و داده‌ها به روش کتابخانه‌ای/ اسنادی گردآوری شده‌اند. یافته‌ها حاکی‌از آن‌است که فتوت‌نامه بنایان، سلسله‌مراتب صنفی را افزون بر مهارت فنی، به مثابهٔ یک سفر معنوی مرحله‌بندی می‌کند که در آن، ارتقاء از جایگاه «مزدور» به «استاد»، مستلزم طی کردن مناسک خاص و اثبات اهلیت اخلاقی در کنار توانایی حرفه‌ای‌است.

کلیدواژه‌ها: آئین جوانمردی، فتوت‌نامه بنایان، نظام سنتی استاد ـ شاگردی، مناسبات صنفی، معماری سنتی

۱. دانشیار گروه گرافیک، دانشکده هنر شوشتر، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: Ravanjoo44@gmail.com

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر شوشتر، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران.
Email: s.shapoori1996@gmail.com

استناد: روان‌جو، احد؛ شاپوری، سحر (۱۴۰۵)، پژوهشی در مناسبات صنفی و شغلی معماری سنتی در فتوت‌نامه بنایان، رهپویه حکمت هنر، ۵ (۲)، ۹۷-۱۰۷.
Doi: 10.22034/rph.2026.2086713.1219
https://rph.soore.ac.ir/article_741458.html

۱. درآمد

در چشم‌انداز تاریخ تمدن و هنر ایرانی ـ اسلامی، معماری همواره به عنوان یکی از ارکان فرهنگی و مجموعه‌ای از فضاهای کاربردی و فرم‌های زیبا تلقی شده است. هر بنا، نه‌تنها نمود عینی از خلاقیت هنری و دانش فنی است، بلکه آینه‌ای تمام‌نما از نظام‌های اجتماعی، اقتصادی و معرفتی حاکم بر جامعه‌ای بوده که آن را پدید آورده است. ساخت‌وساز در ایران، همواره با لایه‌های عمیقی از فرهنگ، باورهای معنوی، و مناسبات انسانی درهم تنیده بوده، به‌گونه‌ای که مطالعه این حوزه می‌تواند درک ما را از هویت فرهنگی و اجتماعی نهفته در تاروپود میراث معماری‌مان عمیق‌تر سازد. چارچوب نظری مقاله را اندیشهٔ هانری کوربن[1] درباره جوانمردان و آئین فتوت تشکیل می‌دهد. او وجه عرفانی و معنوی جوانمردان و صنوف اهل فتوت را پُررنگ و معنابخش می‌داند که حرفه زیر تأثیر آن قرار می‌گیرد. «جوانمرد، کسی است که مظهر کامل جوانمردان و انتقال شوالیه‌گری جنگی به عرفانی است. اما فرد مؤمنی که به حرفه‌ای اشتغال دارد، به صورت نمونه‌ای مطلوب درمی‌آید. حرفهٔ کسی که به فتوت می‌پیوندد، هر حرفه‌ای که باشد، به نوعی خدمت شوالیه‌گری تبدیل‌گردد» (کربن، ۱۳۸۲: ۸۰). ازاین‌رو برای دستیابی به درکی جامع، با رجوع به رسائلی چون فتوت‌نامه‌های صنفی به مثابهٔ گنجینه‌هایی ارزشمند، نظام فکری و اجرایی حِرَف سنتی امکان‌پذیر می‌شود. این متون، صرفاً مجموعه‌ای از توصیه‌های اخلاقی و عرفانی نیستند، بلکه دستورالعمل‌هایی برای سازمان‌دهی صنفی، تعریف مراتب شغلی، انتقال دانش و سلوک حرفه‌ای نیز بوده‌اند. این اسناد، برخلاف دیدگاه رایج مدرن که کار را عمدتاً فعالیتی اقتصادی می‌بیند، پیوند ناگسستنی میان پیشرفت فنی و کمال معنوی را برجسته می‌سازند. در حالی که پژوهش‌های بسیاری بر جنبه‌های هنری، زیبایی‌شناختی و فنی معماری ایرانی متمرکز بوده‌اند و بخش عظیمی از تاریخ معماری ما را روشن ساخته‌اند، بررسی مناسبات درونی صنف بنایان و قواعد اخلاقی و شغلی حاکم بر آن، به‌ویژه با اتکا به متون دست اولی مانند فتوت‌نامه‌ها، کمتر مورد توجه جدی قرار گرفته است. این خلأ پژوهشی، اهمیت پرداختن به سازوکارهای اجتماعی و فرهنگی پشتوانه خلق آثار معماری را دوچندان می‌کند. در این میان، «فتوت‌نامه بنایان» جایگاهی بی‌بدیل دارد. این سند، به‌طور اختصاصی و جامع، به جزئیات حرفه بنایی و سازندگی پرداخته و ساختارهای سلسله‌مراتبی، آداب ورود به صنف، روابط استاد ـ شاگردی، و اصول اخلاقی و معنوی حاکم بر مناسبات صنفی را تشریح می‌کند. این رساله، نه‌تنها یک دستورالعمل فنی، بلکه یک نظام‌نامه داخلی برای اداره صنف است که دریچه‌ای منحصربه‌فرد به جهان‌بینی و شیوه زیست حرفه‌ای سازندگان و معماران را می‌گشاید و چارچوبی برای درک عمیق‌تر از جایگاه اجتماعی و فرهنگی بنّا در میان حرفه‌های دیگر فراهم می‌آورد. بر این اساس، هدف اصلی این مقاله، شناخت ساختار سلسله‌مراتبی و قواعد صنفی بنّایان بر اساس متن «فتوت‌نامه بنّایان» است. این پژوهش، در پی پاسخ به این پرسش اساسی است که: فتوت‌نامه بنّایان چگونه سلسله‌مراتب صنفی (از مزدور تا استاد) را در قالب یک نظام منسجمی از مناسبات شغلی و اخلاقی تعریف می‌کند؟ نگارندگان مقاله، پس از بیان روش‌شناسی پژوهش به پیشینه نظری و تاریخی فتوت، فتوت‌نامه بنّایان و نظام صنفی در ایران اسلامی پرداخته‌اند تا بستر مفهومی لازم برای تحلیل فراهم آید. در بخش‌های بعدی، با تحلیل محتوای دقیق «فتوت‌نامه بنّایان»، مراتب شغلی، آداب صنفی، و ابعاد اخلاقی و معنوی حاکم بر حرفه بنّایی و مناسبات درونی آن تبیین می‌گردد و درنهایت، با جمع‌بندی یافته‌ها، به پرسش اصلی پژوهش پاسخ داده خواهد شد.

۲. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با شیوه کیفی و از نوع توصیفی ـ تحلیلی انجام گرفته است. در این تحقیق، به منظور فهم عمیق مناسبات صنفی و سلسله‌مراتب شغلی در حرفه بنایی، متن اصلی «فتوت‌نامه بنّایان» به عنوان سند محوری مورد مطالعه قرار گرفته است. انتخاب این سند به دلیل تمرکز منحصربه‌فرد آن بر صنف معماران و سازندگان و اهمیت تاریخی‌اش در تبیین قواعد و اخلاقیات حرفه‌ای در دوران اسلامی صورت پذیرفته است. گردآوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و اسنادی و از طریق مطالعه دقیق «فتوت‌نامه بنّایان» و دیگر منابع مرتبط انجام شده است. برای تجزیه‌وتحلیل داده‌ها، از شیوهٔ تحلیل محتوای کیفی استفاده گردید. در این روش، مفاهیم، مضامین و الگوهای مرتبط با سلسله‌مراتب صنفی (از مزدور تا استاد) و آداب و قواعد شغلی، با قرائت مکرر و عمیق متن، شناسایی و دسته‌بندی شده‌اند تا به پرسش اصلی پژوهش پاسخ داده شود.

۳. پیشینه پژوهش

در پیشینه پژوهش مقاله‌ها و کتاب‌هایی که به‌لحاظ موضوعی و مفاهیم کلیدی با فتوت‌نامه‌ها و نظام صنفی و حرفه‌ای معماران بنّایان مرتبط هستند، معرفی و مرور می‌شود تا جایگاه موضوع در میان مطالعات پیشین روشن شود. در این راستا مقاله روان‌جو (۱۴۰۳) با عنوان «پژوهشی در آموزش سنتی هنر در آئین فتوت و فتوت نامه‌ها»، نظام استاد و شاگردی را در اصناف سنتی تشریح می‌کند. این پژوهش، فتوت‌نامه‌ها را نه صرفاً متونی اخلاقی، بلکه اسناد آموزشی می‌داند که هدف آنها انتقال دانش فنی، همراه با آداب و اصول جوانمردی، در کارگاه‌ها بوده است. و نشان می‌دهد

Doi: 10.22034/rph.2026.2086713.1219

که چگونه استادان، شاگردان خود را به یادگیری قواعد حرفه و رعایت آداب هدایت می‌نمایند، به‌نحوی که کارگاه به محلی برای پرورش توانمندی‌های شغلی تبدیل می‌شده است. این مقاله، بر ابعاد تربیتی و آموزشی مناسبات درون‌صنفی در فتوت تأکید می‌کند. حمیدیان دیوکلایی (۱۴۰۱) نیز در پژوهشی با تمرکز بر اخلاق حرفه‌ای در معماری سنتی ایران، به بررسی نقش فتوت‌نامه‌های بنّایان به عنوان الگوهای تاریخی اخلاق حرفه‌ای پرداخته است. این مطالعه با تأکید بر ارتباط مستقیم معماری با جسم و روح انسان، اخلاق حرفه‌ای را عنصری ضروری در تمامی مراحل شکل‌گیری معماری، از برنامه‌ریزی تا اجرا، می‌داند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که رعایت اصول اخلاقی در معماری سنتی ایران امری نهادینه بوده و در قالب اسناد مکتوبی چون فتوت‌نامه‌ها به‌صورت منشورهای اخلاقی منتقل شده است. نویسنده با تأکید بر ضرورت بازخوانی این منابع، معتقد است رجعت به اصول اخلاقی معماران سنتی می‌تواند زمینه‌ساز احیای هویت معماری ایران اسلامی و ارتقای سطح حرفه‌ای معماری معاصر باشد و مبنایی برای تدوین اصول اخلاق حرفه‌ای معماران امروز فراهم آورد. همچنین در پژوهش مرادی‌نسب و هاشمی (۱۴۰۰) با عنوان «تبیین بنیان‌های آموزشی سنتی معماری در ایران بر پایه فتوت‌نامه‌ها با تأکید بر فتوت‌نامه بنّایان»، ضمن تحلیل محتوای فتوت‌نامه‌های صنفی نشان می‌دهند که آموزش سنتی معماری بر سه بُعد اساسی استوار بوده است. این نظام جامع، تربیت معمار را تلفیقی از فن، اخلاق و سلوک معنوی می‌داند که شامل بُعد دانش یعنی فراگیری علوم فنی، هندسی و اقلیمی، بُعد بینش و آشنایی با مفاهیم معنوی و اخلاقی حرفه و درک باطنی از عمل سپس بُعد توانش یعنی انتقال تدریجی مهارت عملی و تجربهٔ میدانی در کارگاه‌ها است. در همین راستا مقاله آقاشریفیان (۱۳۹۹) با محوریت «فتوت‌نامه بنّایان»، به تبیین و استخراج اصول اخلاق حرفه‌ای معماران در سنت معماری اسلامی ـ ایرانی پرداخته است. متن این سند نشان می‌دهد که اخلاق حرفه‌ای معماران بر اصولی چند استوار است، که عبارتند از: ۱. ابتنا بر توحید و الگوبرداری از پیشوایان دینی (اسناد بالادستی)، ۲. رعایت فضایل سلوکی (نظیر طهارت، طمأنینه، صدق، وجدان کاری و رعایت حق مصرف‌کننده)، ۳. تخصص‌گرایی و آموزش‌های کمال‌بخش، و ۴. رعایت سلسله‌مراتب شغلی و ادب شاگردی. این پژوهش، بعد اعتقادی و اخلاقی حاکم بر کار را برجسته می‌سازد.

در باب شناخت معماری جهان‌اسلام، سلطانی و ندیمی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان: «رساله‌های تذکره‌البنیان و تذکره‌الابنیه راهی به سوی ذهنیت معمار سنان دربارهٔ معماری» به زندگی حرفه‌ای معمار سنان در ساخت ابنیه‌های گوناگون در دربار عثمانی پرداخته است که با ذهنیت دینی و اعتقادات مذهبی به ساخت بناهای دولتی، مساجد، آرمگاه‌ها و... اقدام می‌نمود. در پژوهشی دیگر زندی‌محب (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان«شناخت و تحلیل فتوت‌نامه‌ها در جهت ارتقاء مهارت‌آموزی و اخلاق حرفه‌ای معماران» با بررسی فتوت‌نامه‌ها در آیین جوانمردی، به شرح نقش این متون در ارتقای مهارت‌آموزی و اخلاق حرفه‌ای معماران پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در نظام آموزش سنتی، انتقال دانش فنی با تربیت اخلاقی و سلوک معنوی همراه بوده و رابطهٔ استاد و شاگرد جایگاه محوری داشته است. او با الهام از شیوه‌های آموزش سنتی معماران، مانند حضور شاگردان در کارگاه‌های ساختمانی، آموزش عملی همراه با ارزش‌های اخلاقی و تقویت پیوند استاد و شاگرد، معتقداست که بازخوانی فتوت‌نامه‌ها می‌تواند به احیای پیوند میان فن و اخلاق در آموزش معماری معاصر کمک کند. خامه‌چیان و همکاران (۱۳۹۶) در مقالهٔ «معماری و ابعاد آموزش آن بر پایه متون حکمی (با تأکید بر حفظ هویت ایرانِ اسلامی)»، با بررسی متون حکمی فارسی از سده‌های نخستین تا دوازدهم نشان دادند که معماری سنتی ایران بر پایه منظومه‌ای از مبانی نظری، اخلاقی و جهان‌بینی توحیدی شکل گرفته است. نویسندگان با تشریح آثاری همچون احصاء العلوم، مجمل‌الحکمه، گزیده اخوان‌الصفا، رساله معماریه و فتوت‌نامه بنّایان، آموزش معماری سنتی را از پیوند مهارت‌های فنی، تعالیم اخلاقی و علوم دیگر مانند ریاضیات، هندسه و موسیقی وابسته دانسته است. آنها نتیجه می‌گیرند که ضرورت بازنگری آموزش معماری امروز با احیای عناصر هویتی و اخلاقی برای حفظ هویت ایرانی ـ اسلامی ضرورت دارد. نویسندگان کتاب *چهارده رساله در اصناف فتوت* مهران افشاری و مهدی مداینی (۱۳۸۵)، هستند که با نگارش مقدمه‌ای تحلیلی همراه با نگاهی تاریخی در طرح فتوت‌نامه‌های پیشه‌های سنتی بازار از قبیل شاطران، نانوایان، سقایان و حمامیان، نمدمالان، سلمانیان، و نیز فتوت‌نامه‌هایی در بیان حرفه‌های سلمانیان و حمامیان، در باب بیان کار سلاخان و قصابان، در بیان دوازده سؤال سنگ و تیغ، در بیان ارشاد پیر مرشد و...آورده‌اند.

«رساله معماریه» نوشتهٔ جعفر افندی (۱۳۸۹)، به عنوان مناقب‌نامه زندگی محمدآغا[۲] معمار، مستند تاریخی است که نظام آموزش و مناسبات صنفی معماری سنتی را، مکمل مباحث نظری فتوت‌نامه‌ها، به نمایش می‌گذارد. این رساله پیشه معماری را با منشأ قدسی آن یعنی به شیث نبی اطلاق کرده و نظام مستحکم صنفی را نشان می‌دهد که در آن شاگرد و غلام هنگام ورود به صنف با تربیت اخلاقی و معنوی در رابطه با پدر معنوی یعنی استاد پیوندی ناگسستنی ایجاد می‌کند. همچنین، رساله با شرح منش محمدآغا، بر خصلت‌های فتوت‌وار چون حلم، تواضع، تعبد و انفاق پنهانی (نمود عملی اخلاق) به عنوان شرط رشد حرفه‌ای و

اجتماعی معمار سنتی تأکید می‌کند. همچنین در مطالعات مربوط به سلسه‌مراتب آموزش معماری پیشامدرن، قیومی‌بیدهندی (۱۳۸۵) در پژوهش خود با عنوان «آموزش معماری در دوران پیش از مدرن بر مبنای رساله‌معماریه» که بر اساس رساله معماریه نوشته شده است، سلسله‌مراتب و ماهیت آموزش معماری در این دوره را به‌طور جامع بررسی می‌کند. بر اساس این پژوهش، آموزش معماری صرفاً انتقال مهارت‌های فنی نبوده، بلکه با زندگی حرفه‌ای، اخلاق، عرفان و فرهنگ معماران پیوند داشته است. نویسنده خاطر نشان می‌کند که آموزش معماری شامل مراحل تدریجی یادگیری فنون، شناخت مصالح، تجارب عملی، و یادگیری نظریه‌ها و اصول معماری بوده و هم‌زمان شاگرد از استاد، آموزه‌های اخلاقی و عرفانی را نیز فرامی‌گیرد.

از مرور پیشینه‌های پژوهش می‌توان دریافت که با وجود مطالعات موجود که به ابعاد گوناگون اخلاقی، تربیتی و آموزشی در فتوت‌نامه‌ها و حرفه‌های سنتی پرداخته‌اند، خلأ بارزی در بررسی اختصاصی و نظام‌مند ساختار سلسله‌مراتبی و قواعد دقیق حاکم بر مناسبات شغلی و درون‌صنفی در «فتوت‌نامه بنّایان» دیده می‌شود. اغلب این پژوهش‌ها، به ماهیت آموزش، اصول اخلاقی و سیر تربیت معمار تمرکز داشته‌اند، اما به تحلیل ساختاری، شرح وظایف مشخص هر مرتبه شغلی طبق فتوت‌نامه بنّایان (از مزدور تا استاد) به روابط قدرت و تقسیم کار، و سازوکارهای اجرایی حاکم بر تعاملات درون‌صنفی نپرداخته‌اند. از این رو، پژوهش پیش رو با انگیزهٔ پرکردن این خلأ، به تحلیل عمیق و استخراج ساختار سلسله‌مراتبی و مناسبات شغلی موجود در متن «فتوت‌نامه بنّایان» می‌پردازد تا درکی جامع و مستند از سازمان‌دهی حرفه‌ای بنایان در سنت معماری اسلامی ـ ایرانی ارائه دهد.

۴. چهارچوب نظری

مبانی نظری این مقاله بر پایه رویکرد فلسفی ـ عرفانی هانری کوربن به مفهوم فتوت (جوانمردی) استوار است. کوربن برای تبیین این مفهوم، ابتدا به ریشه‌های لغوی اشاره می‌کند. واژه عربی «فتی» که جمع آن «فتیان» است، بر مفهوم جوانی (از شانزده تا سی سالگی) دلالت دارد. «جوانمردی» که معادل فارسی فتوت است، از نظر لغوی به دوره جوانی از حیث جسمانی اشاره می‌کند. بااین‌حال، معنای مجازی آن، سالک یا زایر معنوی است که به منزلگه دل رسیده ؛ یعنی حقیقت باطنی انسان را درک کرده و در نتیجه به مرحله جوانی جاودانه روح نایل گردیده است. از این رو، کربن مناسب‌ترین معادل برای واژه فارسی «جوانمرد» را در زبان فرانسه «شوالیه[۳]» می‌داند. کوربن با ارتقای این مفهوم از یک آیین اجتماعی صرف به «شوالیه‌گری معنوی[۴]»، منظری عمیق برای تحلیل مناسبات صنفی و شغلی در فتوت‌نامه بنّایان فراهم می‌آورد.

در این نظریه، جوانمردی یا فتی نه‌تنها بر دوره جسمانی جوانی دلالت دارد، بلکه معنای مجازی آن سالک معنوی است که به حقیقت باطنی انسان دست یافته و به مرحله جوانی جاودانه روح نایل گردیده است.

کوربن تحول آئین فتوت را گذار از شوالیه‌گری نظامی و جنگی به شوالیه‌گری عرفانی و معنوی می‌داند؛ یعنی انتقال از جهاد اصغر (جنگ با کفار) به جهاد اکبر (نبرد با نفس اماره) تا انسان بتواند به آزادی حقیقی و کمال معنوی برسد. بر این اساس، فتوت‌نامه‌ها صرفاً مجموعه‌ای از دستورالعمل‌های شغلی نیستند، بلکه مشتمل بر مجموعه‌ای از اصول و قواعد این شوالیه‌گری معنوی به شمار می‌روند. این رساله‌ها، مضامین اخلاقی و آرمان‌های متعالی را در خود دارند و فتوت را به عنوان یک شیوه زندگانی معرفی می‌کنند که با اصول دین نبوی انطباق کامل دارد. «فتوت‌نامه‌ها در واقع گونه‌ای از پندنامه‌ها است و بیش و کم به همان سبک کهن پندنامه‌ها و اندرزنامه‌های پهلوی نگارش یافته و چنین به نظر می‌رسدکه پیران و استادان جوانمردان آنها را به پیروی از یک روش بس کهن که سرچشمه‌های آن را در ایران باستان باید جست. برای تعلیم مریدان و شاگردان خود نگاشته‌اند و از این روست که بسیاری از این رساله‌ها به صورت پرسش و پاسخ است. همان‌گونه که برخی از پندنامه‌ها به مشاهیر و بزرگانی مانند اردشیر و انوشیروان و بزرگمهر بختگان منسوب است. بسیاری از رسائل اهل فتوت نیز به پیامبران بنی اسرائیل یا امیرالمومنین علی(ع) و دیگر امامان شیعه(ع) انتساب یافته است» (افشاری، مداینی، ۱۳۸۵: ۴۴-۴۳). از آنجا که هر فرد در جامعه سنتی صاحب حرفه و کاری است؛ «هر انسان صنعتگر، ناگزیر از داشتن استاد است که از او صنعت یا علمی را بیاموزد» (سعیدالشیخلی، ۱۳۶۲: ۸۶).

از این رو در فتوت‌نامه بنّایان، مناسبات صنفی و شغلی بنایان از یک نظام صرفاً اقتصادی و فنی خارج شده و به یک نظام تربیتی و آیینی تبدیل می‌شود. کوربن با اشاره به پیوند بنیادی فتوت با اندیشه شیعی و ولایت - که پایه گذار آن حضرت ابراهیم(ع) و قطب آن امام علی(ع) است - مبنای مشروعیت معنوی و ساختار سلسله‌مراتبی صنف را تبیین می‌کند. بنابراین، سلسله‌مراتب استاد ـ شاگردی در صنف بنّایان، همچون درجات بنّایان آزاد (شاگرد، یار، استاد)، نهادی مادی نیست، بلکه یک سلسله‌مراتب روحانی است که هدف آن انتقال دانش باطنی و تربیت معنوی (تربیه) در کنار آموزش فنی است. وجود فتوت‌نامه‌های اختصاصی برای هر صنف (چون چیت‌سازان) نشان می‌دهد که آرمان شوالیه‌گری معنوی، همه‌شمول بوده و این معنویت به همه احوال و وجوه زندگی نفوذ کرده و به آن روح بخشیده است. در نتیجه، مناسبات صنفی و شغلی در فتوت‌نامه بنّایان باید به عنوان تجلی عملی این شوالیه‌گری معنوی تفسیر شود؛ نظامی که هدف نهایی آن نه

Doi: 10.22034/rph.2026.2086713.1219

حداکثر سود مادی، بلکه تحقق کمال معنوی و عملی شایسته در بستر کار و حرفه بوده است. ناگفته‌نماند که شاگرد باید از استاد در جزییات زندگی تأسی کند چراکه در همین ظرایف می‌توان به نکات تربیتی مهمی نهفته باشد. استاد که شاگرد را لایق آموزش خود دید، آن‌گاه در کارگاه او را به کار می‌گیرد، البته «خیلی اوقات، صنعتگر، کار خوب و سالم استاد را خراب می‌کند و از او مجازات و خواری می‌بینند. از این رو، به استاد فرمان داده شده که صنعتگر را از ساختن چیز بد و غلط بازدارد» (سعیدالشیخلی، ۱۳۶۲: ۸۷ و۸۸).

در نهایت، چارچوب نظری این مقاله مبتنی بر دیدگاه شوالیه‌گری معنوی کوربن، این امکان را فراهم می‌سازد که مناسبات صنفی و شغلی مندرج در فتوت‌نامه بنّایان قادر است جوانمردان شاغل در حرفه‌های بازار را بدل به شولیه‌های معنوی سازد، که در مفهوم فتیان به جهاداکبر اشتغال دارند. با اتخاذ این رویکرد، می‌توان صنف بنایان را به عنوان یک نهاد صرفاً فنی و مادی تلقی نکرد؛ بلکه آن را به منزله یک نهاد آیینی و سنتی در نظر گرفت که در آن، هر جزء از مناسبات حرفه‌ای، آموزشی و سلسله‌مراتبی (استاد ـ شاگردی) ابزاری برای تزکیه نفس و رسیدن به کمال باطنی تلقی می‌شده است. این مقاله، با استفاده از این منشور نظری، به تحلیل این مناسبات در فتوت‌نامه خواهد پرداخت تا نشان‌دهد چگونه اصول جوانمردی، در مقام یک آرمان معنوی، ساختار کار و اخلاق حرفه‌ای را در معماری سنتی ایران سازمان‌دهی می‌کرده است (کوربن، ۱۳۸۲: ۳-۱۲).

۵. بررسی فتوت‌نامهٔ بنّایان از نظر صنفی

فتوت‌نامه بنّایان متنی است که سلسله‌مراتب حرفه‌ای بنّایان را به صورت صریح و در سه درجه روشن تعریف کرده و هویت هر عضو صنف را با همین درجات مشخص می‌کند. فتوت‌نامه بنّایان در بند دوازدهم متن می‌گوید:

«بدان که بنّایان را مراتبی است که ایشان را بدان مراتب شناسند. پایین‌ترین مرتبه مزدور باشد که کار گل از او برآید و ناوه بر سرگیرد و در این طریق هنوز مبتدی است. دو دیگر صاحب است که حد واسط میان استاد و مزدور و او اندک مایه از بنّائی حاصل کرده، ولی هنوز به مرتبه استادی نرسیده. سه دیگر استاد بنّا است که داند هر وسیله را چگونه بکار برد و خشت را چگونه بر سر خشت نهد و چگونه از عهده قوس و ستون و غیر آن برآید» (خان‌محمدی، ۱۳۷۱: ۱۵).

بنابراین ساختار سازمانی صنف بنّایان در این فتوت‌نامه دقیقاً سه مرتبه است:

الف. مزدور: پایین‌ترین درجه و نقطه ورود به حرفه. فرد در این مرحله «مبتدی» است و تنها کارهای بدنی و ساده انجام می‌دهد: آماده‌سازی و حمل گل با ناوه و کمک به کارهای اولیه. مزدور هنوز استقلال فنی ندارد و عملاً کارگر ساده محسوب می‌شود.

ب. صاحب. مرتبه میانی و پل بین مزدور و استاد. در این درجه فرد «اندک مایه از بنّایی» آموخته و از کارهای صرفاً بدنی فاصله گرفته، اما هنوز به تسلط کامل نرسیده است. او می‌تواند در کارهای متوسط شرکت کند، ولی صلاحیت هدایت پروژه یا اجرای اجزای پیچیده را ندارد.

ج. استاد بنّا. بالاترین درجه حرفه‌ای. استاد کسی است که بر همه ابزارهای هفت‌گانه (تیشه، ماله، قالب، ناوه، ریسمان، شاغول، چوب زاویه) و فنون پیشرفته مسلط است؛ به‌ویژه می‌داند خشت را چگونه بر خشت بنهد و از عهده قوس، ستون و سازه‌های دشوار برآید. تنها استاد می‌تواند یک بنّا را به‌طور کامل و مستقل به انجام برساند.

این سه درجه تنها مراتب رسمی شناخته‌شده در متن است؛ هیچ درجه دیگری (مانند معمار، رئیس صنف یا پیر) در فتوت‌نامه بنّایان ذکر نشده است. اگرچه متن به صراحت شرایط ارتقا از درجه‌ای به درجه دیگر را بیان نکرده، اما بخش‌های دیگر فتوت‌نامه نشان می‌دهند که این سلسله‌مراتب تنها بر مهارت فنی استوار نیست، بلکه بر سه پایه اخلاقی، آیینی و ابزاری نیز تکیه دارد:

۱. ۵. **پایه اخلاقی و شرایط ورود:** فتوت‌نامه بنایان در بند ۹ هفت شرط عام برای «استعداد فتوت» را برمی‌شمارد که در واقع پیش‌نیاز ورود به مرتبه مزدور و آغاز مسیر حرفه‌ای است: ذکور بودن، بلوغ، عقل، دین، سلامت جسم، مروت و حیاء. همچنین پنج اصل بنایی (طهارت، راستی، حیاء، کم‌گویی، ادب نزد مشایخ) و ده حکم استادی (از جمله سخاوت، خلق نیکو، فقیردوستی و شفقت به زیردستان) نشان می‌دهند که پیشرفت در مراتب بدون رشد اخلاقی ممکن نیست.

۲. ۵. **پایه آیینی:** بخش پرسش و پاسخ، انجام هر عمل بنایی را با قرائت آیه‌ای خاص همراه کرده است (از رفتن به کار تا بالا رفتن، پایین آمدن، دست در گل کردن و ...). این آیین‌ها به‌ویژه برای صاحب و استاد الزامی است؛ زیرا مزدور معمولاً کارهای ساده انجام می‌دهد و استاد باید همهٔ این آئین‌ها را بداند و اجرا کند. همچنین ذکر سلسله دوازده استاد کامل (از حسن بصری تا نعمان مدایینی) با پیروی امیرالمؤمنین علی(ع) به استادان مرتبه سوم جایگاه معنوی و تاریخی می‌بخشد.

۳. ۵. **پایه ابزاری:** تسلط بر هفت ابزار خاص بنّایان (بند ۱۱) و دانستن آیه مربوط به هر کدام، مرز اصلی بین صاحب و استاد است. مزدور عمدتاً با ناوه کار می‌کند، صاحب با چند ابزار، اما استاد باید «هر وسیله را چگونه بکار برد» بداند و همه آیین‌های ابزاری را رعایت کند.

از آنچه گفته شد می‌توان دریافت: سلسله‌مراتب سه‌گانه

مزدور، صاحب، استاد بنا در فتوت‌نامه بنّایان، ساختاری ساده، مهارت‌محور و در عین حال عمیقاً اخلاقی و آیینی است که پیشرفت در آن نه‌تنها با افزایش تجربه فنی، بلکه با رشد اخلاقی، پایبندی به آیین‌ها و تسلط کامل بر ابزار و عمل مقدس بنّایی ممکن می‌شود.

۶. جایگاه استاد بنا در حرفه

فتوت‌نامه بنّایان، که حرفهٔ بنّایی را به امام جعفرصادق(ع) منسوب می‌کند، آن را نه‌تنها به عنوان یک مهارت فنی، بلکه به عنوان مسیری معنوی و اخلاقی توصیف می‌نماید. جایگاه «استاد بنّا» در این متن، بالاترین مقام حرفه‌ای و معنوی در سلسله‌مراتب صنفی است و به عنوان الگویی کامل از فتی (جوانمرد) بنّا معرفی شده است. در این متن حرفه‌ای، با ارجاع مستقیم به بندهای متن، جایگاه شاغلین در کار بنّایی، وجوه معنوی، اخلاقی، تربیتی و آیینی را می‌توان دریافت.

۶. ۱. جایگاه حرفه‌ای و فنی (بالاترین درجه سلسله مراتب)

همان‌طور که در مبحث قبل بیان شد در بند ۱۲ فتوت نامه سلسله‌مراتب بنّایان را سه درجه معرفی می‌کند و استاد بنّا را در رأس آن قرار می‌دهد: «سه دیگر استاد بنّاست که داند هر وسیله را چگونه بکار برد و خشت را چگونه بر سر خشت نهد و چگونه از عهده قوس و ستون و غیر آن برآید» (خان‌محمدی، ۱۳۷۱: ۱۴).

این توصیف نشان می‌دهد که استاد بنّا تنها کسی است که تسلط کامل بر ابزارها و فنون پیچیده دارد و می‌تواند سازه‌های پیشرفته مانند قوس و ستون را به‌طور مستقل اجرا کند. همچنین، در بند۱۱، هفت ابزار خاص بنّایان (تیشه، ماله، قالب، ناوه، ریسمان، شاغول، چوب زاویه) ذکر شده و تأکید می‌شود که «بنّای نیک آنست که این‌همه در راه رضای خداوند و خلق خداوند بکار برد». استاد بنّا، به عنوان کسی که «هر وسیله را چگونه بکار برد» می‌داند، مسئول اصلی استفاده معنوی و فنی از این ابزارها است (جدول۱).

۶. ۲. جایگاه معنوی و تاریخی (جانشین سلسله استادان کامل)

استاد بنا در متن به عنوان بخشی از زنجیره معنوی فتوت قرار می‌گیرد. در بند ۸ بخش پرسش و پاسخ، دوازده استاد کامل تاریخی بنایان ذکر شده که: «دوازده تن بودند چنانکه امام بحق ناطق امام‌جعفرصادق علیه السلام فرموده است که دوازده تن استاد کامل بودند که پیر همه ایشان حضرت امیرالمومنین علی علیه السلام بود. حسن بصری نخستین ایشان بود... دوازدهم استاد نعمان مداینی که کار بر ایشان ختم شد».

این سلسله نشان‌دهنده آن است که استاد بنا در زمان خود، ادامه‌دهنده راه این استادان کامل است و پیر او امیرالمؤمنین علی(ع) است، که در بند ۳ بخش پرسش و پاسخ به عنوان «کریم‌ترین بنّایان» و «سر جوانمردان» توصیف شده: «بگوی علی بود، امیرالمومنین علیه‌السلام که در بنای مسجد مدینه پیامبر را معاضدت کرد. و او سر جوانمردان است و بزرگ‌ترین ایشان در مقام اوست، لافتی الا علی، لا سیف الاذو الفقار».

افزون بر این، در بند ۶ بخش پرسش و پاسخ، چهار پیر حقیقت عبارتند از: «اول پدر، دویم معلم، سیم استاد، چهارم پدر عروس» (خان‌محمدی، ۱۳۷۱: ۱۴). قرار گرفتن «استاد» در این فهرست مقدس، جایگاه او را به عنوان یکی از تعیین‌کنندگان سرنوشت معنوی شاگردان برجسته می‌کند.

۶. ۳. جایگاه اخلاقی (الگوی هشت خصلت و ده حکم)

متن فتوت نامه بنّایان را با هشت خصلت ثابت (بند ۳) تعریف

جدول ۱. بررسی مناسبات درون صنفی بنّایان برپایهٔ فتوت‌نامه بنّایان (نگارندگان).

مرتبه	تعریف و جایگاه	مهارت‌ها و وظایف	سه پایه (اخلاقی، آیینی، ابزاری)
مزدور	پایین‌ترین درجه؛ نقطه ورود به حرفه؛ فرد در این مرحله مبتدی و کارگر ساده است.	انجام کارهای بدنی مثل حمل گل با ناوه، آماده‌سازی مصالح؛ بدون استقلال فنی.	اخلاقی: رعایت هفت شرط (ذکور بودن، بلوغ، عقل، دین، سلامت، مروت، حیاء). آیینی: آشنایی اولیه. ابزاری: کار با ناوه؛ بدون تسلط کامل.
صاحب	مرتبه میانی؛ اندک مهارت بنّایی دارد اما هنوز استاد نیست.	انجام کارهای متوسط؛ کمک در امور فنی اما فاقد توان هدایت کامل کار.	اخلاقی: پایبندی به اصول بنّایی (طهارت، راستی، حیاء، کم‌گویی، ادب). آیینی: دانستن بیشتر آیین‌ها و آیات ابزار. ابزاری: آشنایی با چند ابزار.
استاد بنّا	بالاترین مرتبه حرفه‌ای؛ مسلط بر علوم، فنون و آیین‌های بنّایی.	تسلط کامل بر هفت ابزار: تیشه، ماله، قالب، ناوه، ریسمان، شاغول، چوب زاویه؛ توان اجرای سازه‌های دشوار.	اخلاقی: عمل به ده حکم استادی. آیینی: تسلط بر همه آیات مربوط به ابزار و مراحل کار. ابزاری: کاربست دقیق همه ابزارها.

Doi: 10.22034/rph.2026.2086713.1219

می‌کند: «اصل الفتوه الوفاء والصدق والامن والسخاء والتواضع والنصیحه و هدایه و توبه و لایستا هل الفتوه الا من یستعمل هذه الخصال» (خان‌محمدی، ۱۳۷۱: ۱۲). و چهار خصلت خاص این طایفه (تواضع، امن، صدق، وفا) را در بندهای ۴ تا ۸ شرح می‌دهد. استاد بنا، به عنوان بالاترین مرتبه، باید همه این خصلت‌ها را عملی کند، زیرا فتوت «کمال دین» است (بند۹).

همچنین، در بند ۱۰ بخش پرسش و پاسخ، ده حکم بنایی ذکر شده که عمدتاً به استاد مربوط است: «اول آنکه هر صبح که برخیزد از علم شریعت و طریقت باخبر باشد تا استادی او را مسلم باشد... چهارم در کار خود استاد باشد... هشتم کاری گران و زیردستان خود را به نان و جامه شفقت نماید. نهم پسران مردمان را عزیز دارد» (خان‌محمدی، ۱۳۷۱: ۱۵). این احکام نشان می‌دهند که استاد بنا مسئول اخلاقی صنف است: او باید سخاوتمند، صبور، فقیردوست و شفقت‌کننده به زیردستان باشد. در بند ۱۱ بخش پرسش و پاسخ، حیاء به عنوان خصلت کلیدی بنایان تأکید شده: «حیاء و چشم پاک‌داشتن از خصلت‌های جوانمردان است و به‌خصوص بنایان را بکار آید که چون بر کار بالا روند چشم پاک دارند». استاد، که کارهای پیچیده مانند بالا رفتن (بند ۲۳) انجام می‌دهد، الگوی این حیاء است.

۶. ۴. جایگاه تربیتی (مربی و سرپرست)

استاد بنا نقش معلم و پدر معنوی و تربیتی دارد. هم در بند ۶ بخش پرسش و پاسخ، چهار پیر حقیقت عبارتند از: «اول پدر، دویم معلم، سیم استاد، چهارم پدر عروس» که استاد را هم ردیف معلم و پدر قرار داده و هم در بند ۱۰ بخش و پاسخ، احکامی مانند «هر کس را در خور حوصله و توانائی، کار فرماید» و «شفقت نماید» نشان‌دهنده مسئولیت او در تربیت مزدوران و صاحبان است. او باید شاگردان را بر اساس توانایی‌شان هدایت کند و مانند پدر و یا معلم، آنها را عزیز بدارد. این جایگاه با شرایط عام فتوت در بند ۹ (مانند مروت و حیاء) ترکیب می‌شود، که استاد باید آنها را به شاگردان منتقل کند.

۶. ۵. جایگاه آیینی (ترکیب کار با عبادت)

تمام بخش پرسش و پاسخ (بندهای ۱۲ تا ۳۰) دارای اذکار و قرائت آیات قرآن در آیین‌های اجرایی حرفه و مراحل کار است، مانند:

ـ هنگام طرح گنبد و طاق (بند ۲۱): «یقولون اتمم لنا نورنا و اغفر لنا انک علی کل شیء علیم».

ـ هنگام بالا رفتن (بند ۲۳): «عسی ربکم ان یغفر عنکم سیئاتکم و یدخلکم جنات تجری من تحتها الانهار» (خان‌محمدی، ۱۳۷۱: ۱۵).

این آیین‌ها عمدتاً برای کارهای پیچیده است که استاد انجام می‌دهد، و نشان‌دهنده آن است که متن فتوت‌نامه عمل بنایی را به عبادت تبدیل می‌کند. در بند ۱، فتوت «ترک ماسوی‌الله» تعریف شده، و استاد بنا این را در عمل اجرا می‌کند.

پس می‌توان گفت در فتوت‌نامه بنّایان، استاد بنا نه‌تنها استاد فنی، بلکه جوانمردی کامل، جانشین علی(ع)، مربی اخلاقی و آیینی صنف است. جایگاه او بر پایه مهارت، سلسله معنوی، اخلاق تربیتی و آیینی بنّا شده و بدون این ابعاد، به استادی پذیرفته نیست. این متن (فتوت نامه بنّایان) حرفه بنّایی را مقدس می‌کند و استاد را به عنوان نگهبان این قداست معرفی می‌نماید.

۷. جایگاه شاگرد در حرفهٔ بنّایی

فتوت‌نامه بنّایان، که منسوب به امام جعفرصادق(ع) است، حرفه بنّایی را به عنوان مسیری برای جوانمردی (فتوت) توصیف می‌کند و سلسله مراتبی سه‌گانه (مزدور، صاحب، استاد بنّا) برای آن تعریف کرده است. در این متن، اصطلاح "شاگرد" به‌طور مستقیم استفاده نشده، اما جایگاه آن را می‌توان از توصیف "مزدور" (پایین‌ترین مرتبه) استنباط کرد، زیرا مزدور به عنوان فرد مبتدی، تازه‌وارد و کارگر نابلد ساده که آموزش او برعهدهٔ استاد است، معرفی شده که در حال یادگیری مهارت‌های پایه‌ای است و تحت نظارت و تربیت استاد قرار دارد. این جایگاه از جنبه‌های حرفه‌ای (مهارت‌های اولیه)، اخلاقی (شرایط ورود و تعهدات)، تربیتی (رابطه با استاد) و آیینی (پایبندی به اصول فتوت) بررسی می‌شود.

۷. ۱. جایگاه حرفه‌ای و فنی (شاگرد به عنوان مبتدی و کارگر ساده)

متن فتوت‌نامه بنّایان در بند ۱۲ سلسله‌مراتب را این‌گونه تعریف می‌کند: «پایین‌ترین مرتبه مزدور باشد که کار گل از او برآید و ناوه بر سر گیرد و در این طریق هنوز مبتدی است» (خان‌محمدی، ۱۳۷۱: ۱۴). این توصیف نشان می‌دهد که شاگرد (معادل مزدور) در پایین‌ترین سطح حرفه‌ای قرار دارد و وظایفش محدود به کارهای بدنی و ساده است: آماده‌سازی و حمل گل با ناوه. او هنوز "مبتدی" است و استقلال فنی ندارد، بنابراین نقش او عمدتاً حمایتی و آموزشی است، نه اجرایی. در مقایسه با "صاحب" (حد واسط) و "استاد بنّا" (تسلط بر ابزارها و فنون مانند طرح، محاسبه و اجرای قوس و ستون)، شاگرد نقطه شروع مسیر حرفه‌ای است و باید از طریق تجربه عملی به مراتب بالاتر صعود کند. همچنین، در بند ۱۱، هفت ابزار خاص بنّایان (تیشه، ماله، قالب، ناوه، ریسمان، شاغول، چوب زاویه) ذکر شده، اما شاگرد عمدتاً با ناوه (برای آوردن گل) کار می‌کند، که ساده‌ترین ابزار است و نشان‌دهنده سطح ابتدایی اوست.

۷. ۲. جایگاه اخلاقی (پیش‌نیازهای ورود و تعهدات اخلاقی)

شاگرد باید از همان ابتدا شرایط اخلاقی فتوت را داشته باشد تا وارد حرفه شود. بند ۹ هفت شرط عام برای "استعداد فتوت نزد این طایفه" را برمی‌شمارد: «اول ذکور بودن... دوم بلوغ... سیم داشتن عقل... چهارم دین داشتن... پنجم صحت و سلامت جسم... ششم مروت داشتن... هفتم حیاء». این شرایط پیش‌نیاز ورود به صنف و شروع از مرتبه شاگردی است؛ بدون آنها، فرد نمی‌تواند حتی به عنوان مزدور پذیرفته شود. برای مثال، "مروت" به عنوان "اساس مردی و مبنای فتوت" و "حیاء" به عنوان "دلیل نجابت جوهر نفس" تأکیدمی‌کند که شاگرد باید از نظر اخلاقی شایسته باشد.

همچنین، در بند ۱۱ بخش پرسش و پاسخ، حیاء به عنوان خصلت کلیدی بنایان برجسته شده: «حیاء و چشم پاک داشتن از خصلت‌های جوانمردان است و به‌خصوص بنّایان را به‌کار آید که چون بر کار بالا روند چشم پاک دارند» (هرچند این خصلت برای همه بنّایان است، اما برای شاگرد که ممکن است در کارهای ساده شرکت کند، پایه‌ای برای یادگیری اخلاق حرفه‌ای است. علاوه‌بر این، پنج اصل بنایی در بند ۹ بخش پرسش و پاسخ (طهارت، راستی، حیاء، کم‌گویی، ادب نزد مشایخ) نشان می‌دهد که شاگرد باید از همان ابتدا به این اصول پایبند باشد تا پیشرفت کند. موضوع حیا افزون بر یک خصلت اخلاقی ستوده در صنف بنّایان، با مبحث رعایت حیا و محرمیت در ساخت خانه در اشراف به همسایگان هم بی ارتباط نیست.

۷. ۳. جایگاه تربیتی (رابطه استاد با زیردست)

شاگرد در متن به عنوان زیردست استاد معرفی شده که تحت تربیت و شفقت او قرار دارد. در بند ۱۰ بخش پرسش و پاسخ، ده حکم بنایی عمدتاً به استاد مربوط است، اما چندین مورد به رابطه با شاگردان اشاره دارد: «دوم هر کس را در خور حوصله و توانائی کار فرماید... هشتم کاری گران و زیردستان خود را به نان و جامه شفقت نماید. نهم پسران مردمان را عزیز دارد» (خان‌محمدی، ۱۳۷۱: ۱۵).

این احکام نشان می‌دهند که شاگرد (زیردست یا کارگر) باید بر اساس توانایی‌اش کار کند و استاد موظف به شفقت و حمایت از اوست، مانند تأمین نان و جامه. این رابطه پدر ـ فرزندی است و شاگرد را به عنوان کسی که "پسران مردمان" محسوب می‌شود، عزیز می‌دارد. نظام استاد و شاگردی، منحصر به آشنایان و فرزندان و خویشان درجه یک استاد بوده» (آژند، ۱۳۸۰). «بنابر عادت جاری میان پیشه‌وران، حرفه‌ها موروثی بوده و آنها را پسران از پدران به ارث می‌بردند» (سعیدالشیخلی، ۱۳۶۲: ۱۰۰). همچنین، در بند ۶ بخش پرسش و پاسخ، چهار پیر حقیقت عبارتند از: «اول پدر، دویم معلم، سیم استاد، چهارم پدر عروس». قرار گرفتن "استاد" در این فهرست مقدس، جایگاه شاگرد را به عنوان کسی که تحت آموزش، هدایت معنوی و تربیتی استاد است، تقویت می‌کند. شاگرد نه‌تنها مهارت فنی می‌آموزد، بلکه خصائل فتوت (مانند هشت خصلت در بند ۳: وفاء، صدق، امن، سخاء، تواضع، نصیحه، هدایه، توبه) را از استاد فرا می‌گیرد.

۷. ۴. جایگاه آیینی (پایبندی به مناسک صنفی در مراحل اولیه کار)

شاگرد باید از همان کارهای ساده به آیین‌های فتوت پایبند باشد. بخش پرسش و پاسخ (بندهای ۱۲ تا ۳۰) پر از قرائت آیات قرآن در مراحل کار است، مانند: بند ۱۶: «چون ناوه بر دست گیری چه گویی، بگو: و اما من ثقلت موازینه فهو فی عیشه راضیه» (خان‌محمدی، ۱۳۷۱: ۱۵)، (مرتبط با حمل ناوه، که کار شاگرد است). یا بند ۲۵: «چون دست در گل کنی چه گویی، بگو... الا الذین آمنوا و عملوا الصالحات» (مرتبط با کار گل، که از وظایف شاگرد است). این آیین‌ها نشان می‌دهند که حتی شاگرد باید عمل حرفه‌ای را با یاد خدا ترکیب کند و کارش را مقدس بداند.

بنابراین در فتوت‌نامه بنایان، جایگاه شاگرد (معادل مزدور) به عنوان نقطه شروع مسیر فتوت در حرفه بنایی تعریف شده: فرد مبتدی که با کارهای ساده (بند ۱۲) آغاز می‌کند، اما باید شرایط اخلاقی (بند ۹) داشته باشد، تحت تربیت استاد (بندهای ۱۰ و ۶ بخش پرسش و پاسخ) قرار گیرد و به آیین‌های معنوی (بندهای ۱۲-۳۰ بخش پرسش و پاسخ) پایبند باشد. این جایگاه نه‌تنها فنی، بلکه مقدمه‌ای برای رسیدن به جوانمردی کامل است و بدون رشد اخلاقی و تربیتی، پیشرفت به مراتب بالاتر ممکن نیست. متن حرفه بنایی را به عنوان راهی برای کمال معنوی معرفی می‌کند و شاگرد را به عنوان پایه این راه می‌بیند.

۸. بحث در انطباق مناسبات حرفه‌ای با مراتب معنوی حرفه

شناخت ساختار فتوت‌نامه‌ها نشان می‌دهد که در این متون، دو نظام سلسله‌مراتبی متمایز وجود دارد یکی ناظر بر مراتب سازمانی صنفی و دیگری مرتبط با سلوک معنوی و کمال انسانی وجود دارد. که میان این دو نظام سلسله مراتبی، نوعی تناظر ساختاری و همسویی برقراراست، تا مسیر شغلی و نهایتاً مسیر کمال معنوی را منعکس سازد. در بعد معنوی، نظام حرفه و وجه عرفانی بر قاعده سلوک چهارگانه و ریشه‌دار استوار است؛ چنانکه بر اساس دیدگاه‌هایی چون روان‌جو (۱۴۰۳: ۵۶-۵۷)، وصول به کمال و طی مراحل جهاد اکبر مستلزم عبور از مراحل بنیادین شریعت، طریقت، حقیقت، و معرفت است که هسته اصلی تزکیه نفس را

Doi: 10.22034/rph.2026.2086713.1219

تشکیل می‌دهد و در ساختار برخی اصناف با مراتب سازمانی چهارگانه انطباق یافته بود. با این وجود، در ساختار عملیاتی و مناسبات شغلی خاص صنف بنّایان که در فتوت‌نامه بنّایان منعکس شده است، مراتب سازمانی بر اساس معیارهای فنی، مهارتی و مدیریتی تعریف شده و صرفاً بر محوریت سه رتبه اصلی بیان می‌شود: استاد، صاحب و مزدور. این رده‌بندی سه‌گانه که اولویت را به سلسله‌مراتب سازمانی و کارگاهی می‌دهد، با ساختار چهارگانه سلوک معنوی انطباق ندارد؛ در نتیجه، با وجود آنکه مراتب معنوی در سنت فتوت چهارگانه است، فتوت‌نامه بنّایان مناسبات شغلی را در قالب سه رتبه اصلی بیان کرده است، و بدین جهت، ساختار آن مستقیماً ناظر و معادل نظام چهار مرحله‌ای سلوک معنوی نیست، بلکه نظام سلوکی چهارگانه به عنوان معیار کمال و حاکم بر رشد در هر یک از رتبه‌های شغلی سه‌گانه عمل می‌کند.

جدول ۲. دسته‌بندی مطالب درون صنف بر پایهٔ فتوت‌نامه بنّایان (نگارندگان).

شماره و عنوان بند	چکیدهٔ مطالب
(۱)حقیقت فتوت	فتوت یعنی صرف وجود در اطاعت خدا یا خدمت خلق؛ سه پایه دارد: امر خدا، سنت پیامبر و همراهی با اهل خدا.
(۲)ایثار؛ بنیاد فتوت	اصل فتوت ایثار است؛ حکایت یرموک نمونه ایثار مطلق است.
(۳)خصال هشتگانه	چهار خصلت عام و چهار خاص برای فتیان لازم است.
(۴)تواضع	تواضع نخستین صفت خاص اهل فتوت است و نشانه غلبه عقل بر نفس.
(۵)امن قلب	آرامش حقیقی از نور الهی حاصل می‌شود و رهایی از ترس.
(۶)نمونه امن	حکایت شقیق بلخی که در جنگ با آرامش کامل خوابید.
(۷)صدق	صدق پایه حکمت و مردی است؛ دروغ بدترین خصلت جوانمردی.
(۸)وفا	وفا و صدق عهد از اشرف صفات فتیان است.
(۹)شرایط فتوت	هفت شرط: مذکر بودن، بلوغ، عقل، دین، سلامت جسم، مروت، حیا.
(۱۰)اسباب فتوت	هفت وسیله: کارد، ناخن‌چین، سرتراش، شانه، مسواک، میل، منقاش.
(۱۱)اسباب بنّایان	هفت ابزار: تیشه، ماله، قالب، ناوه، ریسمان، شاغول، چوب زاویه.
(۱۲)مراتب بنّایان	سه مرتبه: مزدور، صاحبکار، استاد بنّا.

جدول۳. دسته‌بندی و همنوایی مطالب اخلاقی و عرفانی با سه‌گانهٔ مراتب شغلی در فتوت‌نامه بنّایان (نگارندگان).

طبقه‌بندی مطالب فتوت‌نامه بنّایان	نظام سلسله‌مراتب شغلی (عملیاتی / سازمانی)	نظام سلسله‌مراتب معنوی در فتوت نامه‌ها (عرفانی / سلوکی)	تقابل و انطباق
تعداد رتبه‌ها	سه‌گانه	چهارگانه	عدم انطباق ساختاری مستقیم
عناوین رتبه‌ها	۱. مزدور ۲. صاحب ۳. استاد	۱. شریعت ۲. طریقت ۳. حقیقت ۴. معرفت	رده‌بندی شغلی بر معیار سازمانی و کارگاهی است و مستقیماً معادل مراتب سلوک چهارگانه نیست.
محوریت و هدف	محوریت بر مناسبات شغلی و عملیاتی خاص صنف بنایان (کارگاهی)	محوریت بر سلوک معنوی، کمال انسانی و طی مراحل جهاد اکبر (تزکیه نفس)	تناظر ساختاری و همسویی کلی وجود دارد، اما انطباق مستقیم رتبه‌ها وجود ندارد.
نقش مراتب معنوی	مراتب چهارگانه سلوکی (شریعت، طریقت، حقیقت، معرفت) به عنوان معیار کمال و حاکم بر رشد در هر یک از رتبه‌های شغلی سه‌گانه (استاد، صاحب، مزدور) عمل می‌کنند.	---	مراتب سلوک، معیار رشد معنوی درون هر رتبه شغلی است، نه اینکه خود رتبه‌های شغلی باشند.

جدول ۴. دسته‌بندی آموزش فنیِ حرفه درون صنف از فتوت‌نامه بنایان، با ذکرهای معنوی و ارجاعات دینی (نگارندگان).

پرسش (اگر پرسند ...)	پاسخ
اول بنا کیست؟	ابراهیم خلیل (به خاطر کعبه) یا نوح نبی (بازسازی پس از طوفان)
بزرگ‌ترین بنّا کیست؟	حضرت محمدمصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله که کعبه را تجدید کرد و حجرالاسود را با دست خود نهاد
کریم‌ترین بنّا کیست؟	امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام، سر جوانمردان (لا فتی إلا علی، لا سیف إلا ذوالفقار)
چهار پیر شریعت کیستند؟	آدم صفی، ابراهیم خلیل، موسی کلیم، محمد مصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله
چهار پیر طریقت کیستند؟	جبرائیل، میکائیل، اسرافیل، عزرائیل

ادامه جدول در صفحهٔ بعد ←

ادامهٔ جدول ۴. دسته‌بندی آموزش فنیِ حرفه درون صنف از فتوت‌نامه بنایان، با ذکرهای معنوی و ارجاعات دینی (نگارندگان).

پرسش (اگر پرسند ...)	پاسخ
چهار پیر حقیقت کیستند؟	پدر، معلم، استاد، پدر عروس
چهار پیر معرفت کیستند؟	شیخ عطار، خواجه حافظ شیرازی، شاه شمس‌تبریزی، جلال‌الدین مولوی
چند استاد کامل بنّا بوده و اسامی‌شان چیست؟	۱۲تن به فرموده امام صادق علیه‌السلام؛ پیرشان علی علیه‌السلام. اسامی: ۱. حسن بصری ۲. عباس حلبی ۳. روئین بغدادی ۴. بکران قریشی ۵. شکری آلوسی ۶. باب‌الله ۷. شاه میر سبزواری ۸. مقبل مکری ۹. نجف بنازکی ۱۰. رحمان علمداری ۱۱. یوسف مصری ۱۲. نعمان مدایینی
اصول بنّایی چند است؟	۵ اصل: طهارت، راستی، حیا و چشم‌پاکی، کم‌گویی، ادب با مشایخ
احکام بنایی چند است؟	۱۰ حکم: ۱. هر صبح از شریعت و طریقت آگاه باشد ۲. کار را به اندازه توان افراد دهد ۳. سخاوتمند باشد ۴. استادکار باشد ۵. خوش‌خلق باشد ۶. تنگ‌حوصله نباشد ۷. فقیردوست باشد ۸. به زیردستان شفقت کند ۹. فرزندان مردم را عزیز بدارد ۱۰. چالاک باشد
مهم‌ترین خصلت بنایان چیست؟	حیاء و چشم‌پاکی؛ به‌خصوص در ارتفاع و بالای داربست به حریم مردم نگاه نکنند
هنگام رفتن به سرکار، چه آیه‌ای می‌خوانی؟	لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى
هنگام گرفتن تیشه، چه می‌خوانی؟	يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ
هنگام گرفتن ماله، چه می‌خوانی؟	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا
هنگام گرفتن قالب، چه می‌خوانی؟	لَا يَصْلَاهَا إِلَّا الْأَشْقَى الَّذِي كَذَّبَ وَتَوَلَّى
هنگام گرفتن ناوه چه می‌خوانی؟	وَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ
هنگام گرفتن ریسمان، چه می‌خوانی؟	أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعْثِرَ مَا فِي الْقُبُورِ وَ حُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِ
هنگام انداختن شاغول، چه می‌خوانی؟	فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ
گرفتن چوب زاویه، چه می‌خوانی؟	رَبَّنَا أَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا وَاغْفِرْ لَنَا إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ
کشیدن ماله روی گل، چه می‌خوانی؟	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا
طرح گنبد و طاق‌بندی، چه می‌خوانی؟	رَبَّنَا أَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا وَاغْفِرْ لَنَا إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ
بستن زاویه‌ها، چه می‌خوانی؟	أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى
بالارفتن روی دیوار و ایستادن در ارتفاع، چه می‌خوانی؟	عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَ يُدْخِلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ
پایین‌آمدن از کار و ایستادن‌روی‌زمین، چه می‌خوانی؟	وَبَرَزَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرَى فَأَمَّا مَنْ طَغَى وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى
دست کردن در گل، چه می‌خوانی؟	إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ
چیدن خشت روی خشت، چه می‌خوانی؟	إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا
ریختن گل در قالب، چه می‌خوانی؟	يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا
قالب از کجا آمده؟	چوبش از بهشت و از جنس شمشاد است
شکستن خشت به دو نیم، چه می‌خوانی؟	فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

نتیجه‌گیری

با بررسی و تحلیل محتوای «فتوت‌نامه بنّایان» به عنوان سند محوری پژوهش، مشخص شد که این متن نه‌تنها یک دستورالعمل فنی برای حرفه بنّایی است، بلکه نظام‌نامه‌ای برای سازمان‌دهی مناسبات صنفی و شغلی در معماری سنتی ایرانی به شمار می‌رود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که فتوت‌نامه بنّایان، سلسله‌مراتب صنفی را در قالب سه مرتبه اصلی (مزدور، صاحب، و استاد بنّا) تعریف می‌کند؛ ساختاری که بر پایه مهارت‌های فنی استوار است، اما عمیقاً با اصول اخلاقی، آیینی و معنوی فتوت (جوانمردی) درهم تنیده شده‌است. در این نظام، پیشرفت از جایگاه مبتدیانه مزدور (با تمرکز بر کارهای ساده و بدنی) به مرتبه میانی صاحب (با کسب دانش متوسط) و نهایتاً به مقام استاد بنّا (با تسلط کامل بر ابزارها و فنون پیچیده)، نه‌تنها تابعی از تجربه حرفه‌ای است، بلکه مستلزم اثبات اهلیت اخلاقی (مانند رعایت حیاء، صدق، و تواضع)، پایبندی به مناسک آیینی (قرائت آیات قرآن در مراحل کار)، و طی مراحل سلوک معنوی (انطباق با جهاد اکبر و شوالیه‌گری معنوی بر اساس دیدگاه کوربن) می‌باشد (جدول۴). جایگاه استاد به عنوان الگوی کامل جوانمردی و مربی معنوی، و شاگرد (معادل مزدور) به عنوان شاگرد و پایه این مسیر تربیتی، تأکید می‌کند که مناسبات شغلی در این صنف، فراتر از

Doi: 10.22034/rph.2026.2086713.1219

روابط اقتصادی، ابزاری برای تزکیه نفس و تحقق کمال انسانی بوده است. این پژوهش، در پاسخ به سؤال اصلی، آشکار می‌سازد که فتوت‌نامه بنّایان سلسله‌مراتب صنفی را به مثابهٔ یک سفر تکاملی معنوی ـ حرفه‌ای مرحله‌بندی می‌کند، اما میان ساختار سه‌گانه سازمانی آن (مزدور، صاحب، استاد) و نظام چهارگانه سلوک عرفانی (شریعت، طریقت، حقیقت، معرفت) عدم انطباق وجود دارد؛ این در حالی است که در غالب فتوت‌نامه‌ها مراتب معنوی شامل چهارمرحلهٔ گفته شده است. و مطابق منصب نقیب در حرفه‌های کف بازار و آنچه در آئین صنفی فتوت ایجاب می‌کند در حرفهٔ بنّایی منصبی دیده نمی‌شود. چراکه در این فتوت‌نامه هم مانند سایر متون این چنینی اذکار و فضای معنوی ارتباط استاد و شاگرد تکرار شده است.. جایی که ساختار عملی بر کارایی کارگاهی و معیارهای فنی ـ مهارتی تمرکز دارد و نظام سلوکی چهارگانه تنها به عنوان معیاری حاکم بر رشد اخلاقی در هر رتبه عمل می‌کند، نه معادل مستقیم آن. درنهایت، در پاسخ صریح به سؤال پژوهش مبنی بر اینکه «فتوت‌نامه بنایان چگونه سلسله‌مراتب صنفی (از مزدور تا استاد) را به عنوان نظام صنفی تعریف می‌کند؟» می‌توان گفت که این متن، نظام صنفی بنایان را در قالب سه مرتبه مشخص صورت‌بندی می‌کند و برای هر مرتبه، مجموعه‌ای از مهارت‌های فنی، تکالیف اخلاقی و الزامات آیینی را تعیین می‌سازد. مزدور نقطه آغاز مسیر حرفه‌ای است و با انجام کارهای ابتدایی و رعایت حداقلی از اصول فتوت وارد صنف می‌شود؛ صاحب در مرتبه میانی، واجد مهارت‌های متوسط و آشنایی بیشتر با آداب صنفی است؛ و استاد بنّا در بالاترین مرتبه، علاوه‌بر سلطه فنی، باید خصلت‌های جوانمردانه و مسئولیت‌های تربیتی را به‌طور کامل محقق کند. بدین ترتیب، فتوت‌نامه بنّایان یک نظام صنفی سه‌سطحی را معین می‌کند که در آن ارتقاء شغلی تنها با رشد فنی ممکن نیست، بلکه نیازمند طی یک فرایند اخلاقی و معنوی است که ستون اصلی سازمان‌دهی صنف را تشکیل می‌دهد.

پی‌نوشت‌ها

1. Henry Corbin

۲. **محمد آغا معمار** (۱۶۱۷-۱۵۴۰ میلادی): نام اصلی او محمد بن عبدالمعین معروف به محمدآغامعمار در امپراتوری عثمانی بود.

۳. **شوالیه** (Chevalier): اصولاً شوالیه‌گری آمیزه‌ای بود از سنت‌های نظامی اقوام ژرمن، آداب و شعائر مسیحی و رسم‌هایی که از عالم اسلام و ایران باستان به اروپا راه یافته بود. شوالیه‌گری در اواسط قرون وسطی به‌تدریج شکل گرفت .... اصول شوالیه‌گری که برای تحکیم رژیم فئودالی به وجود آمده بود شوالیه را موظف می‌ساخت در جنگ شجاع و به تعهدات فئودالی پایبند باشد و از شرف و ناموس زنان و ضعفا دفاع بلاشرط کند (کوربن، ۱۳۸۲: ۴).

۴. **شوالیه‌گری معنوی**: منظور تبدیل جوانمردان رزمی و راهزن در آئین جوانمردی به فعالان صنفی با رویکرد معنوی ـ شیعی است. جوانمردان با رجعت از جهاد اصغر به جهاد اکبر در حرفه‌های کف بازار از نظر کوربن، شوالیهٔ معنوی شمرده می‌شوند.

فهرست منابع فارسی

- آژند، یعقوب (۱۳۸۰)، نظام استاد ـ شاگردی، *نشریه هنرهای زیبا*، ش۱۰، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- آقاشریفیان، مهرداد (۱۳۹۹)، تبیین اخلاق‌حرفه‌ای معماران در فتوّت‌نامه بنّایان، *فصلنامه اخلاق پژوهی*، ۳(۹)، ۱۲۲-۱۴۴. https://www.magiran.com/p2290062
- افندی، جعفر (۱۳۸۹)، *رساله معماریه*، ترجمهٔ مهرداد قیومی‌بیدهندی، تهران: انتشارات فرنگستان هنر و متن.
- خامه‌چیان، اسما؛ آزاد، مصطفی؛ فرشچی، حمیدرضا (۱۳۹۶)، معماری و ابعاد آموزش آن بر پایه متون حکمی (با تأکید بر حفظ هویت ایرانِ اسلامی)، *نشریه معماری و شهرسازی آرمان شهر*، ۱۰(۱۹)، ۱-۱۰. https://www.armanshahrjournal.com/article_50328.html
- خانمحمدی، علی‌اکبر (۱۳۷۱)، فتوت‌نامه بنایان، *نشریه صفه*، ۲(۱)، ۱۰-۱۵. https://soffeh.sbu.ac.ir/article_99540.html
- روان‌جو، احد (۱۴۰۳)، پژوهشی در آموزش سنتی هنر در آئین فتوت و فتوت‌نامه‌ها، *رهپویه حکمت هنر*، ۳(۲)، ۵۳-۶۶. https://www.doi.org/10.22034/rph.2025.2047829.1086
- زندی‌محب، آرزو (۱۳۹۸)، شناخت و تحلیل فتوت‌نامه‌ها در جهت ارتقاء مهارت‌آموزی و اخلاق حرفه‌ای معماران، *فصلنامه مهارت‌آموزی*، ۸(۳۰)، ۵۹-۷۲. https://civilica.com/doc/1430418/
- سعیدالشیخی، صباح ابراهیم (۱۳۶۲)، *اصناف در عصر عباسی*، ترجمهٔ هادی عالم‌زاده، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- سلطانی، مهدی؛ ندیمی، هادی (۱۳۹۷)، رساله‌های تذکره البنیان و تذکره الابنیه راهی به سوی ذهنیت معمار سنان دربارهٔ معماری، *صفه*، سال ۲۸، شماره ۸۲، *معماری و شهرسازی*؛ پاییز ۱۳۹۷.
- قیومی‌بیدهندی، مهرداد (۱۳۸۵)، آموزش معماری در دوران پیش از مدرن بر مبنای رساله معماریه، *نشریه صفه*، ۱۶(۱)، ۶۴-۸۴. https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1683870.1385.15.42.6.8

- کوربن، هانری (۱۳۸۲)، *آیین جوانمردی*، ترجمهٔ احسان نراقی، تهران: انتشارات سخن.
- مرادی‌نسب، حسین؛ سروش هاشمی (۱۴۰۰)، تبیین بنیان‌های آموزشی سنتی معماری در ایران بر پایه فتوت‌نامه‌ها با تأکید بر فتوت‌نامه بنایان، *فصلنامه علمی اثر*، ۴۲(۳)، ۳۷۹-۳۶۴. http://athar.richt.ir/article-2-841-fa.html
- افشاری، مهران و مهدی مداینی (۱۳۸۸)، *چهارده رساله در باب فتوت و اصناف*، تهران: چشمه. https://docibox.ir/book/2425086
- حمیدیان دیوکلایی، لیلا السادات (۱۴۰۱)،تجلی مؤلفه‌های اخلاق حرفه‌ای در معماری سنتی و بکارگیری آن در معماری امروز ایران (نمونه: فتوت‌نامه بنایان و معماران)، *دومین کنفرانس بین‌المللی معماری، عمران، شهرسازی، محیط زیست و افق‌های هنر اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب*، تبریز. https://civilica.com/doc/1612296/